

İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru

Ömer İm*

Fatih M. Şeker
İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru.
İstanbul, 2016, Dergâh Yayınları

İslâmiyet'in ortaya çıkışından (610) yaklaşık bir buçuk asır sonra gerçekleşen, Talas Savaşı (751) sonrası Türkler, Müslümanlarla daha yoğun bir münasebet kurmaya başlamışlardır. Yakın zamana kadar detaylı bir şekilde Türklerin İslâm'ı kabul ediş serüveni tarihçiler tarafından ele alınmamıştır. Türklerin İslâmiyet'e geçiş süreci sanıldığı gibi aksine uzun ve sancılı bir döneme tekabül etmektedir. Türkiye'de bu alanda ilk akademik çalışmalar Mehmed Fuat Köprülü(1970) tarafından yapılmıştır. Sonraki dönemlerde Hakkı Dursun Yıldız (2019), Emel Esin (2001), Zekeriya Kitapçı (1988)ve Ahmet Yaşar Ocak (2021) gibi araştırmacılar sayesinde, Türklerin İslâm'a geçiş süreci irdelenmeye başlanmıştır. Yabancı yazarlar arasında da İrene Mèlikoff (2021) ve Köprülü ve Babinger (2000) gibi bilim insanları Anadolu İslâm'ı ile ilgili çalışmalar kaleme almışlardır. Türklerin İslâmiyet'i kabul sürecindeki önemli sorunsallarından birisi de bu dönemde onların İslâm tasavvuru konusudur. Bu bağlamda son dönemlerde yapılan en önemli çalışmalardan birisini Fatih M. Şeker kaleme almıştır. Şeker, konu üzerinde derinlikli bir inceleme yapmış olup geçiş süreci ve günümüze kadar sirayet eden etkileri hem ana kaynaklar hem de modern araştırmalar ekseninde ele almaktadır.

İslâmlaşma Sürecinde Türklerin İslâm Tasavvuru adlı eser, yazarın doktora tezinin kitaplaştırılmış hali olup giriş ve 3 ana bölümden oluşmaktadır. *İslâmlaşma Süreci Nasıl Okunabilir?* başlıklı *Giriş* bölümünde yazar, Türklerin Müslüman olmadan önceki dönemlere ait sözlü, yazılı ve çağdaş kaynakları ile ilgili dikkate değer

* Dr. Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Ortaçağ Anabilim Dalı,
E-mail: omer.im@outlook.com,
Orcid: <http://orcid.org/0000-0001-6524-6923>
Geliş Tarihi: 01.12.2021 ▪ Kabul Tarihi: 20.12.2021

bir tasnif yapmış, bu kaynakların konu hakkında verdikleri bilgileri analiz ederek değerlendirmiştir. Bu kısımda öncelikli olarak sözlü belleğin çıktısı olan kaynaklara, (menkıbe, destan vb.) konuya kazandırdığı perspektif açısından bir değer biçmiştir. Ayrıca, erken dönem eserlerinden Kutadgu Bilig, Satuk Buğra Han, Kaşgarlı Mahmut, Danişmendname ve Divan-ı Hikmet gibi kaynaklar ele alınmıştır. Bu çerçevede, geçiş döneminin eserleri olan *Kitab-ı Dede Korkut*, *Manas Destanı*, *Oğuz Kağan Destanı* gibi Türklerin eski Şaman, inanç veya kültürlerine atıflar yapan eserler de ele alınmıştır. Yazar, bu eserlerin daha sonraları yazıya geçirilmiş olsa dahi, sözlü gelenekten izler taşıdığını düşünür.

Şeker, göçebe karakterli Türk ulusları arasında, İslâmiyet'in intişarı ile tasavvuf akımı arasında doğrudan ve pozitif bir ilişki olduğunu düşünür. Bu vesileyle, geçiş döneminin önemli kaynaklarından biri olan Tezkire-i Satuk Buğra Han adlı esere atıfla, *İslâm'ın Türk topluluklarına sûfilik kanalıyla ulaştığının menkıbevi bir belgeseli* olduğunu söyler (2016: s. 18). Yine aynı kategoride olan Dede Korkut portresinden de *eski devrin şâmânı ve İslâm devrinin evliyası* (2016: s. 21) olarak bahseder. Türklerin yaşayış ve kültüründen bahseden eserler hakkında araştırma yapan herkesin başvurduğu ilk kaynak olan İbn Fadlan Seyahatnamesi'ni de ele almaktadır. Kültür ve inancın yazılı metinlere nasıl yansıdığını görebilmekteyiz. Yazar, gerek ülkemizde gerekse batıda yapılan çalışmaları da konu bağlamında değerlendirir. *Giriş* bölümünün zengin bir kaynakça ile ele alınması eserin ilerleyen bölümlerinde hangi kaynaklara müracaat edileceğinin bir hülasası gibidir.

Birinci bölüm (83-154) üç farklı başlık altında incelenmiştir. Alt başlık mahiyetinde olan *İslâmlaşmanın Tarihini Mümkün Kılan Coğrafya: Mâverâünnehir/Türkistan* bölümünde yazar, Türklerin yaşadığı bölgeyi öncelikle fizikî olarak tanıtmaya çalışır. Bu tanımlama çerçevesinde Türkistan coğrafyasının genel yapısını dönemin kaynakları ekseninde açıklar. Söz konusu coğrafi sahanın isimleri de dâhil olmak üzere bir Türk yurdu olduğunu birinci elden kaynakları delil göstererek tanımlamaktadır. Yapılan tasvirler babında bu coğrafyaya Orta Asya yerine Türkistan denilebileceğini ifade eder. Etimolojik olarak da *Beykend, Taşkend, Özkent ve Tünkent şehirlerinin hepsinin ismi Türkçe olan Kend ile yapılır* (2016: s. 91) sözünü izah eder. Bunun yanında bölgede Müslümanlıktan önce var olan din ve inanç sistemleri üzerinde durur. Bu vesile ile çeşitli eserlere yansıyan Budizm, Maniheizm, Mecusilik, Zerdüştlük ve Putperestlik gibi inançların bölge sahasında mevcut olduğunu söyler. Yazar çeşitli inançların yer edinmesinin nedenini, söz konusu bölgenin istikametlerin güzergâhı (ticaretin gücü/etkisi) ve göçebe hayatın her şeye açık olmasından kaynaklandığını da vurgular (2016: s. 103-114). Orta Asya bozkır yaşam tarzı bu durum için gayet elverişli bir coğrafyadır. Bununla birlikte, Türklerin bu kadar fazla dine mensup olmasının yanında, İslâmiyet'in yayılması ve hızlı bir şekilde ilerlemesini, eski dinleriyle bağdaştırdıkları öğelere bağlı olduğunu aktarır.

Gök Tanrı'ya nispet edilen birtakım sıfatlar, İslamiyet'teki Allah anlayışıyla mutâbık görülür (2016: s. 115).

İslâmlaşmanın Sıklet Merkezi Olan Unsurlar başlığı altında İslamiyet'in Orta Asya'daki Müslüman tüccarların sirkülasyonu ile nasıl hızlı bir şekilde yayıldığını aktarır. Bunun en büyük örneğini de İbn Fadlan'ın Seyahatnamesinde Türk bölgelerindeki tüccar kabilelerinin yoğunluğundan bahsetmesini göstermektedir (2016: s. 119). Bir diğer neden olarak, Nihavend Savaşında (642) Sasanilerin ortadan kaldırılmasıyla birlikte Müslümanların Türklerle birebir temas sağladığını vurgular. Şeker, Emeviler döneminde Horasan valiliği yapan Kuteybe b. Müslim'in de burada inşa ettiği İslamî yapıların ve bölge halkına yaklaşımının ön plana çıkmasıyla etkili olduğunu savunur. Ayrıca bölgeye gelen âlim ve din adamlarının eliyle İslamiyet bölgede yayılmaya devam eder. Tüm bunların yanında Türklerin çeşitli kaynaklara yansımış olan topluca Müslümanlaşma sürecini Talas Savaşına (751) indirgemenin hata olacağını vurgular (2016: s. 137). Yazar, ayrıca devam eden süreç boyunca Abbasiler döneminde de yönetim ve askerî konularda yer almaya başlayan Türklerin, benliklerini özellikle cihat ve yayılma evreninde görmelerini sağladığını da ekler.

İslâmiyet, tümüyle sorunsuz bir yayılma seyri göstermemiş bazı zamanlar tepki ve isyanlarla sancılı süreçler yaşamıştır. Yazar, *Bitmek Bilmeyen Dava: Müslümanlaşmaya Karşı Gösterilen Reaksiyonlar* başlığı altında bu konuyu ele alır. Bunun en büyük sebebinin de Emeviler döneminde uygulanan Mevalî politikasının etkili olduğunu dile getirir. Bu dönemde ortaya çıkan Batınî karakterli bazı öğretilerin özellikle göçebeler arasında taban bulmasının asıl nedenini şu sözlerle özetleyerek bölümü sonlandırır: *Bir başka ifadeyle belirli bir kültürel ve dinî seviyeye sahip olarak İslâm'a sonradan dâhil olan bir zümrenin, eski inançlarını Müslüman olduktan sonra da sürdürmek isteyeceği, dini mensup olduğu iklim istikametinde yorumlara tâbi tutacağı tabiidir* (2016: s. 153).

İkinci bölüm *Türklerin İslâm Tasavvuru: Metodolojik Perspektif* araştırmanın asıl merkezini teşkil eder (2016: s. 10). Bu bölümde, şifâhî (sözlü), kitabî ve mistik İslâm'ın, Türkler arasında yayılması ve yer edinmesi ele alınır. u çerçevede sözlü geleneğin yansımaları olarak gördüğü *Satuk Buğra Han Menkıbesi*'nden örneklerle, Türklerin eski kültürlerinden beslendiğine vurgu yapar. Ve *Türkistan ikliminin İslâmlaşmasında yörengiyi sûfiler belirler* (2016: s. 158] diyerek meselenin temel hususiyetini ortaya koyar. Buna ek olarak yazar, *Ahmed Yesevî* ve *Dede Korkut* gibi karakterlerin, *İslâmlaşma sürecinde fonksiyonel bir rol oynadığı*'nı (2016: s. 166) belirtir. Yazar, Türklerin kendilerini "Allah'ın ordusu" olarak niteleyerek İslâmiyet'i millî bir din haline getirdiklerini aktarır (2016: s. 170). Buna ek olarak Şeker, Türklerin Hanefî mezhebini kabul ederek, at eti ve kısrak sütünün mubah addedilmesiyle yine eski kültürleriyle olan bağı sağlam temellere oturttuklarını, millî bir din

olarak hissetmelerini geçiş sürecinin bir başka emaresi olduğuna vurgu yapar(2016: s. 176). Şeker, Kur'an-ı Kerim'i dinleyen Türklerin hoşnut olduğuna, evliyalarından medet umarak hürmet gösterdiğine, kelime-i şahadet getirerek İslâm'ı sahiplendiğini örneklerle gözler önüne serer(2016: s. 182). Genel olarak bu bölümde, Türklerin eski gelenek ve inançlarını, İslâmiyet'e geçiş sürecinde yeniden şekil almasını ve sahiplenmelerini sağladığını vurgular.

Yazar, *Kitâbî İslam Tasavvuru* başlığında geleneğin yeni inanç çerçevesinde ilerlerken önceki geleneklerden beslendiğini ve İslâmî bir kimlik kazanarak devam ettiğini *Kutadgu Bilig'* ten örnekler vererek şu sözlerle açıklar: *Dil eski olsa da muhteva ve istikamet yenidir* (2016: s. 191). Hanefî-Matürîdî mezhebinin yayıldığı bölge olmasının nedenlerini inceleyen yazar, İslâm'ın sınır bölgesi olarak burayı darü'l-cihad addetmesi ve burada cihat savaşlarına öncülük eden âlimlerin, bu mezheplere mensup olmasının da etkili olduğunu aktarır. Bununla birlikte kurulan eğitim kurumlarıyla (Talebül-İlim) iyice zemine oturtulmuş ve daha sonraki süreçlerde Camiler, Ribatlar/Tekkeler ve Medreseler de bunu taçlandırmıştır. Yazar, *Geçiş devrinde Müslüman olmak Sünnî olmak demektir* (2016: s.191-192) diyerek konuyu özetlemektedir. Ayrıca geçiş devrinin bir seçim değil, öncülük edenlerin buna zemin oluşturduğunu (2016: s. 205) da ekler. Türkistan'da Bâtunî mezheplerin felsefî temalara rağmen başarılı olmamasının nedenini de, *Mevraünnehir'in Sünniliğin kale burcu* (2016: s. 218) olmasına bağlar.

Şeker, *Mistik İslâm Tasavvuru* alt başlığıyla, Türkistan'da İslâm'ın etkili olmasını ve yayılmasını irdeler. Türkler arasında İslâm'ın sirayet etmesini, gelişmesini ve göçebeler arasında hız kazanmasını sufilere bağlayan yazar, burada Hallac'ın örneğini (2016: s. 223) tema olarak gösterir. Ayrıca Şeker, sınır boylarında sürekli cihat için savaşan bu sufilere, eski Türk geleneğinde yer alan *alp* tipinin yeni kültür ve inanç çevresinde *gâzî* olarak geliştiğini aktarır (2016: s. 221). Türklerin eski inançlarında yer alan Budist ve Şamanist unsurların nevi yeni inanca zemin hazırlamış olabileceğinin altını çizer. Ayrıca yazar, Ahmed Yesevî öncesi Türkistan'da etkili olan dervişlerin özellikle zühd hayatı diyebileceğimiz bir yaşam tarzını benimsediğini ve göçebe Türkler arasında İslâm'ın yayılmasını sağladığını da belirtir. Bu konuda zahid veya dervişlerin başarılı olmasını: *Türkistan coğrafyasında vaazlar verip kıssalar anlatarak Müslümanlığı yaymaya çalışan, ticaret için gelip puta tapanları İslâm'a davet eden zahitlerin karakteristik özelliği kanaatkâr insanlar olmalarıdır* (2016: s. 234) sözüyle dervişlerin gizemini gözler önüne sermektedir. Ayrıca, *Göçebe Türk'ün sade hayat tarzı, zühdün ta kendisidir. Zahitlerin İslâmlaşma sırasında sıcak bir ilgi görmesi biraz da bu noktayla orantılıdır* (2016: s. 240) diyerek, ne kadar etkili olduklarını vurgular. Bir noktayı belirtmek gerekirse, günümüzde dahi bu gibi şahısların türbelerine verilen değer bir kültür etkileşimi olabileceğini unutmamak gerekir.

Üçüncü ve son bölüm ise *Türk Müslümanlığının İnanç Boyutu: Problematik Perspektif*(2016: s. 249-306)başlığını taşımaktadır. Bu başlık altında birçok bölüm yer almış olmakla beraber Eski Türk inanışında yer edinmiş ve İslâmî inanç çerçevesinde benzerlik gösteren mefhumlar üzerinde durulmuştur. İlk olarak, Tanrı kavramı üzerinde duran yazar, Türklerin inanç müessesesinin temelini oluşturan Orhun Abidelerindeki Yaratıcı/Tanrı/Tengri kavramı üzerinde durmaktadır. Şeker, Türklerin tasvir ettiği Gök Tanrı inanışında yer alan Tanrı olgusunun nasıl yaratıldığına dair bir fikir olmadığını aktarır. Ancak bir yaratıcının ve her şeye kadir bir varlığın mevcut olduğunu vurgular. Bunun İslâmiyet'teki Allah (Tanrı) anlayışıyla uyumlu olduğunu açıklar(2016: s. 256).

Yazar, Türklerin eski inanışları hakkında klasik İslâm kaynaklarının yanında *Cahız, Ebü Düleğ, İbn Fadlan* ve modern zamanlarda yazılan kaynakları da inceler. Türklerin eskiyi bırakıp yeni kavramında kitabî bilginin yetersiz kaldığı durumlarda şifahi (sözlü) bilginin bu şekilde hayatî öneme sahip olduğunu açıklar (2016: s. 270). Aynı şekilde, yeni dinin getirdiği temaları, eski inançlarında yer alan öğelere benzettiklerini vurgular. Peygamber olmasa da peygamberane tasvir olan Oğuz Kağan ve Melekler yerine Umay gibi öğelerin yer aldığını açıklar (2016: s. 277). Şeker, İslâm'a geçişin zorluğundan bahsederken bu tarz eylemlerin olmasının tabii olabileceğini ve bunun çeşitli dönemlerde yazılmış menkıbe ve destanlara yansıdığını da örneklerle ifade eder. *Dede Korkut*'un Hz. Peygamber ile muasır olarak gösterilmesi de yine bunların bir yansımasıdır. Bunu da *Önceki devirde tecrübe edilen unsurlar, İslâm'ın istikamet verdiği bir vadiye taşınır* (2016: s. 289)sözüyle özetlemektedir.

Yazar, Türklerin eski inançlarında yer alan cennet, cehennem, kaza ve kader anlayışlarının varlığını ve Türklerin bu anlayış çerçevesinde gel-gitler yaşadığı dönemlerin de altını çizer. Ancak bunun yeni dinî inanışın bir terki değil, eskisinden kopmanın getirdiği zorluklar olduğunu aktarmaya çalışır. Bunu da *Dede Korkut*'ta yer alan *ağ sakallı baban yeri uçmağ olsun, ağ bürçekli anan yeri behişt olsun* (2016: s. 291) gibi cümlelerle açıklar.

Sonuç bölümü eserinin bir özeti mahiyetinde hazırlamıştır. Yazar burada Türklerin Müslüman olma evresinin belli bir zamana veya mekâna indirgenemeyeceğini aktarır. İslâmiyet'in Türkler üzerinde nasıl sirayet ettiğini, zamanla Selçuklu ve Osmanlı gibi büyük Türk-İslâm devletlerinin ruhunda ortaya çıkmasından anlaşıldığını vurgular. Fikrî olarak Türklerin bu inanca millî bir din ve kendi benliklerinden tefekkürler yansıtarak yaşadığını, bunun da yayılmasını sağladığını teferruatlarıyla ortaya çıkartmıştır.

Türklerin İslâmiyet'e geçiş sürecini inceleyen Fatih M. Şeker, kullandığı eserler ve dil konusunda araştırmacılara son derece başarılı bir kazanım sağlamıştır. Bazı bölümlerde kaynakların bolca kullanılmasının (ki bu takdir edilecek bir durum)

eserin asıl metnine odaklanmayı aksattığını söyleyebiliriz. Salt tarih olgusu üzerinden gidilebilecek eserler dışında ele aldığı İslâm dininin fikrî eserlerini de inceleyip sunması son derece yerinde bir tespit olmuştur. Özellikle sosyal tarih çalışmak isteyen araştırmacıların modern anlamda elinin altında bulundurması ve faydalanması gereken bir eserdir.

Kaynakça

- Esin, E. (2001). *Türk kozmolojisine giriş*, İstanbul: Kabalcı Yayınları.
- Kitapçı, Z. (1988). *Türkistan'da müslüman olan ilk türk hükümdarları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
- Köprülü, M. F. (1970). *Türk Edebiyatında ilk mutasavvıflar*, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Köprülü, M. F. Babinger, F. (2000). *Anadolu'da islamiyet*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- Melikoff, İ. (2021). *Uyur idik uyardılar*, İstanbul: Demos Yayınları.
- Ocak, A. Y. (2021). *Türkler, Türkiye ve İslâm*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yıldız, H. D. (2019). *İslâmiyet ve türkler*, İstanbul: İlgi Kültür Sanat Yayınları.